

Antiikin fysiognomiaa

Muinaiskreikan sana *fysiognomia*, josta modernien kielten ”fysiognomia” on lyhentyneet, tarkoittaa kirjaimellisesti luonnon tai luonteen (*fysis*) arvioimista. Sana on muodostettu viimeistään 300-luvun alkupuolella eKr. tarkoittamaan taitoa, jonka avulla voitiin päätellä henkilön luonne hänen kasvopiirteistään, ruumiinjäsenten muodosta ja mittasuhteista, kävelytyylistä, äänestä sekä muista ulkoisista tekijöistä. Antiikissa fysiognomia oli vakavasti otettava tiedonala, jota filosofit ja lääketieteilijät puolustivat, mutta ennen muuta se oli arvostettu käytännön taito, joka auttoi tunnistamaan otolliset ystävät ja vihamiehet.

Antiikin fysiognomian historian voi aloittaa anekdootilla. Kerrotaan, että Sokrateen päivinä Ateenaan saapui Zopyros-niminen mies, joka ilmoitti osaavansa lukea henkilön luonteen tämän ulkonäöstä. Sokrates ilmoittautui halukkaaksi tulkittavaksi, ja Zopyroksen kuvaus oli kaikkea muuta kuin mairitteleva: Sokrateen karkeat kasvopiirteet ja turpea kaula kertoivat typerästä, nautinnonhaluisesta ja himokkaasta luonteesta. Kun paikalla olleet Sokrateen oppilaat närkästyivät tulkinnasta ja pilkkasivat sen esittäjää, Sokrates vahvisti yllättäen kuvauksen oikeaksi: ”Juuri tuollainen minä olen luonnoltani, mutta filosofia on auttanut minut voittamaan luontoni.”¹

Anekdootti lienee peräisin sokraatikko Faidonin kadonneesta kirjoituksesta, mikä viittaisi siihen, että fysiognomia käytännön taitona tunnettiin jo Sokrateen aikoina². Zopyroksen hahmo saattaa vihjata, että taito oli eksoottinen, kenties ulkomaista tuontia. Käsitys hyvän ulkonäön ja hyvän luonteen läheisestä yhteydestä oli kuitenkin perikreikkalainen – Sokrates, jonka epämiellyttävän ulkokuoren alla piilivät yliveritaiset henkiset ominaisuudet, oli anomalia, ruma satyyri, joka kätki sisäänsä jumalankuvan³. Samaa asennetta heijastavat jo Homeroksen hahmot: sankarit ovat komeita miehiä, kun taas Thersites, jota Homeroksen aristokraattiset sotapäälliköt pitävät vähämielisenä pelkurina ja monet modernit lukijat terveen järjen ja demokratian esitaistelijana, on ”rumin Troijaan lähteneistä”, rampa ja rujo mies⁴.

Esittelen tässä artikkelissa kolme antiikista säilynyttä fysiognomista tekstiä, joita voi kuvailla monografoiksi⁵. Satojen vuosien ikäerostaan huolimatta tekstit osoittavat huomattavaa yhteneväisyyttä, eikä liene liian uskaliaasta olettaa, että niiden kuvailemat kasvopiirteiden, olemuksen ja eleiden tulkinnat kertovat myös yleisemmin antiikin ihmisten tavasta tehdä ulkonäköön liittyviä oletuksia. Artikkelini osoittaa myös, että antiikin tieteellinen ajattelu suhtautui fysiognomiaan myönteisesti – monet filosofit ja lääketieteilijät katsoivat samojen fyysikaalisten tekijöiden, olivatpa ne sitten synnynnäisiä, hankittuja tai ympäristön ylläpitämiä, muovaavan sekä ruumista että sielua.

Aristoteleen koulu

Varsinainen meille säilynyt teoreettinen keskustelu fysiognomiasta alkaa Aristoteleen nimissä kulkevasta kirjoituksesta. Teosta ei ole suomennettu, mutta käytän siitä tässä suomenkielistä nimeä *Fysiognomia*.⁶ Teosta pidetään yleisesti epäaitona. Kirjoitus lienee kuitenkin syntynyt varhaisen peripateettisen koulun piirissä, ja se ammentaa monista Aristoteleen ajattelulle tyypillisistä piirteistä. Itse asiassa *Fysiognomia* muodostuu kahdesta erillisestä tutkielmasta (tässä A ja B), ja vaikka kirjoitusten yhteismita on niukka, niissä tiivistyvät antiikin fysiognomian peruseriaatteet. Näitä periaatteita käsitellään kirjoituksissa vakiintuneina, joten voimme olettaa alan kirjallisuutta laaditun jo aiemminkin.

Kumpikin tutkielma alkaa argumenteilla fysiognomian puolesta. Koska tiedämme, että ruumis ja sielu ovat kiinteässä yhteydessä ja vaikuttavat toisiinsa, on mahdollista tehdä sielua koskevia päätelmiä ruumiin ominaisuuksien perusteella. Todisteena yhteydestä todetaan, että ruumiilliset muutokset muuttavat sielua, kuten tapahtuu mielisairauksissa (B 808b11–27)⁷. Sielulliset muutokset voivat myös muuttaa näkyvästi ruumista, kuten usein käy voimakkaiden tunnekokemusten yhteydessä (A 805a1–8). Ensimmäisen tutkielman kirjoittaja huomauttaa edelleen, että eläinmaailmassa samanlaisen ruumiiseen liittyä aina samanlainen sielu (A 805a11–14). Koiran ruumiiseen ei koskaan liity hevosen sielua. Kirjoittaja näyttää näin vetoavan luonnon tarkoituksenmukaisuuteen sen yhdistäessä tietynlaisen sielun tietynlaiseen ruumiiseen. Jälkimmäinen tutkielma puolestaan esittää, että ruumiin muoto ikään kuin mukautuu sielullisiin ominaisuuksiin. Tästä voidaan päätellä, että eläinten yhtenevät ulkoiset ominaisuudet kertovat myös yhteisistä luonteenpiirteistä (B 808b27–30).

Ensimmäinen tutkielma erottaa kolme perinteistä tapaa tehdä fysiognomisia päätelmiä (A 805a18–31). Yksi perustuu eläinkuntaa koskeviin havaintoihin: henkilön, joka kasvoiltaan ja olemukseltaan tuo mieleen leijonan, voidaan ajatella muistuttavan leijonaa myös luonteeltaan. Kirjoittaja huomauttaa tämän lähestymistavan ilmeisistä ongelmista. Henkilö voi muistuttaa useampia hyvin erilaisia eläimiä. Yhdellä ja samalla eläi-

”Nämä samaiset henkilöt pitävät naisista, siittävät tyttöjä ja ovat luonnoltaan taipuvaisia rakkauteen, pitkävihaisia, lahjakkaita ja kuumia.”

mellä voi olla useampia luonteenpiirteitä, kun taas useat erinäköiset eläimet voivat jakaa saman luonteenpiirteen. On siis selvittettävä kyllin laajaa aineistoa hyödyntäen, mikä on minkäkin luonteenpiirteen ulkoinen merkki. Esimerkiksi pehmeän karvanlaadun ja pelokkuuden yhteys näyttäisi kirjoittajan mukaan pätevän koko eläinkunnassa (A 806b6–18). Toinen menetelmä yhdistelee ihmiskansojen ruumiillisia ja sielullisia piirteitä. Lähtökohtana näyttäisi olevan jako rohkeisiin mutta älyltään vaatimattomiin pohjosiin kansoihin, arkoihin ja nautinnonhaluisiin eteläisiin kansoihin sekä näiden välille sijoittuvaan ihannetyyppiin, kreikkalaisiin.⁸ Karvanlaatuoppi pätee jälleen: pohjoisten kansojen hiukset ovat karkeat, kun taas eteläisillä kansoilla ne ovat pehmeät, kirjoittaja väittää (A 806b15–18). Kolmas menetelmä perustuu ilmeiden tulkintaan. Kirjoittaja varoittaa kuitenkin kiinnittämästä liiaksi huomiota ohimeneviä tunnetiloja kuvastaviin ilmeisiin: ne eivät kerro todellisesta luonteesta.

Jälkimmäisen tutkielman kirjoittaja tuo mukaan neljännen tärkeän lähestymistavan: erottelun maskuliinisten ja feminiinisten piirteiden välillä (B 809a26–809b13). Feminiinisuuden liittyviä ulkoisia piirteitä ovat sirous ja pehmeys, sillä naaraalla on tyypillisesti pieni pää, kapeat kasvat, hento kaula, leveä lantio ja ”kosteaa” (*hygros*) liha. Tällä sanalla kreikkalaiset näyttävät tarkoittaneen lihasjänteiden puutetta. Näihin ominaisuuksiin liittyviä sielullisia piirteitä ovat puolestaan rauhallisuus, arkuus, harkitsemattomuus ja suoranainen pahansuopuus. Kirjoittajan esimerkki maskuliinisesta tyyppistä on leijona, jalo ja suurisieluinen eläin, kun taas feminiinistä tyyppiä edustaa leopardi, kiero ja pienisieluinen varastelija.

Fysiognomian käytännölliset osuudet osoittavat, miten näitä teoreettisia lähtökohtia yhdisteltiin tulkintoja laadittaessa. Ensimmäinen tutkielma mainitsee tarkkailtaviksi seikoiksi tulkittavan ”liikkeen, eleet, värit, kasvoilla näkyvät luonteenmerkit, karvoituksen, [ihon] sileyden, äänen, lihan, ruumiinosat ja koko ruumiin hahmon” (A 806a28–33). Näihin seikkoihin liittyvät yleiset merkit käydään läpi kursorisesti, ja tutkielma päättyy luetteloon sellaisista ihmistyypeistä kuin rohkea, pelkuri, lahjakas, typerys ja niin edelleen ulkoisine tun-

nusmerkkeineen. Esimerkiksi ”sääliväiset” (*eleēmones*) miehet ovat

”hentoja, vaaleaihoisia ja kiiltäväsilmäisiä; heidän nenäntartensa on ylhäältä rypyssä ja he itkevät alinomaa. Nämä samaiset henkilöt pitävät naisista, siittävät tyttöjä ja ovat luonnoltaan taipuvaisia rakkauteen, pitkävihaisia, lahjakkaita ja kuumia. [...] Sääliväinen on viisas, arka ja säädyllinen mies, kun taas typerä ja hävytön on vailla sääliä.” (A 808a33–808b2)

”Sääliväisen” miehen olemuksessa yhdistyvät näin älyllinen kyvykkyys, emotionaalinen herkkyyttä sekä sisäinen ja ulkoinen feminiinisyys (pelkuruus, hentous, vaaleus). Luettelo ei siten jaottele ihmisiä yksiselitteisesti ”hyviin” ja ”huonoihin” tyyppeihin. Jälkimmäinen tutkielma puolestaan päättyy toisenlaiseen luetteloon: kirjoittaja käy läpi ruumiinosat jaloista silmiin ja kuvailee näistä tehtävät päätelmät. Luettelonomaisuus näyttää olleen antiikin fysiognomian tyypillinen ilmaisumuoto ja kertonee osaltaan tiedonalan käytännöllisestä luonteesta.

Viittauksia fysiognomiaan löytyy myös muualta aristoteelisesta korpuksista. *Ensimmäisessä analytiikassa* Aristoteles hahmottelee eläinten ulkoisten ja sisäisten ominaisuuksien yhdistämisen loogisia periaatteita samaan tapaan kuin *Fysiognomian* ensimmäinen tutkielma⁹. *Eläinopissa* puolestaan kommentoidaan kasvopiirteiden ja luonteenominaisuuksien vastaavuuksia: keskikokoiset ja sopusuhtaiset piirteet ovat merkki hyvästä luonteesta¹⁰. *Politiikassa* Aristoteles esittää teoriansa luonnollisista orjista, joiden vajavaiset sielunkyvut kuvastuvat raskasteoissa, parhaiten fyysiseen työhön soveltuvassa ruumiissa¹¹. Samaan teemaan näyttäisi liittyvän huomautus, jonka mukaan ihon ja lihan pehmeys kertovat älykkyydestä¹². Runsaan ihokarvoituksen Aristoteles puolestaan liittää seksuaaliseen aktiivisuuteen, sillä molemmat piirteet kertovat siemenen suuresta määrästä ruumiissa¹³. Monet sielulliset toiminnot ovat tiiviissä yhteydessä fysiologisiin prosesseihin, ja tätä kautta ulkomuoto voi kertoa sielunkyvyyistä. Esimerkiksi yläruumiiltaan raskasteoiset ja isopäiset henkilöt ovat huonomuistisia, koska yläruumiin paino haittaa muistikuvien liikettä sydämen,

sielun sijaintipaikan, alueella¹⁴. Tällaiset henkilöt nukkuvat paljon, niin ikään fysiologisista syistä¹⁵. Näihin merkkeihin viitataan myös *Fysiognomiassa* (A 808b6–10), samoin kuin sielunkykyjen riippuvuuteen ruumiin lämpötilasta.

Tämä teoria on erityisesti esillä väärennetyssä *Ongelmissa*¹⁶. Lämpötila kuvastuu ihon värityksessä. *Ongelmissa* esitetään muun muassa, että kylmissä oloissa elävät barbaarit ovat sielultaan lapsenomaisia, toisin sanoen rohkeita, luottavaisia ja vailla kaikkea tieteellistä mielenkiintoa, koska he ovat sisäisesti kuumia, kaiketikin pysyäkseen lämpiminä epäsuotuisassa ilmastossa¹⁷. Sielulliset ominaisuudet ja ulkonäkö vastaavat toisiaan, koska molemmat ovat ulkoisten olosuhteiden säätelemää¹⁸. *Ongelmiin* sisältyy myös kuuluisa tutkielma melankoliasta, jossa lämpötilan vaihtelut ruumiin nesteissä selittävät sekä tilapäisiä tunnereaktioita että pysyvämpiä luonteenpiirteitä²⁰. Epäperäisyydestään huolimatta *Fysiognomia* nivoutuu tiiviisti Aristoteleen ja hänen oppilaidensa kehittämiin käsityksiin sielusta, ruumiista ja ihmisen fysiologiasta, ja yllä mainitusta *Ensimmäisen analytiikan* kohdasta näkyy, että Aristoteles itse suhtautui vähintäänkin myötämielisesti tieteellisen fysiognomian mahdollisuuteen.

Polemon ja käytännön ihmistuntemus

Myöhemmän antiikin fysiognomian käsikirjoista tunnetuin ja vaikutusvaltaisinkin oli Markos Antonios Polemonin (n. 88–144) teos. Alkuperäinen kreikankielinen teksti on kadonnut, mutta sen sisältö tunnetaan ilmeisen täydellisen arabiankielisen käännöksen (ns. *Leidenin Polemon*) sekä kreikankielisten lyhennelmien ja parafrasien kautta. Kreikankielisistä lähteistä tärkein on Adamantioksen 300-luvulla laatima lyhennelmä, joka oletettavasti noudattelee alkuperäisen teoksen sanamuotoja.²¹ Arabiankielisestä käännöksestä puolestaan näkyy, että Adamantios on jättänyt lyhennelmästäan pois Polemonin omakohtaisia kuvauksia tuntemistaan henkilöistä: Polemon kuvailee esimerkiksi keisari Hadrianuksen ainutlaatuisen kauniisti loistavia silmiä (Leiden A16) sekä piirtää häijyn muotokuvan kilpailijastaan Favorinuksesta (Leiden A20)²³. Polemon oli varakas ja vaikutusvaltainen puhuja ja poliitikko, joka liikkui myös hovipiireissä²⁴. Hänen teoksensa onkin lähinnä käytännön käsikirja kanssaihminen ominaisuuksien, etenkin huonojen, tunnistamiseen ulkoisista piirteistä. Teoreettista pohdintaa se ei juurikaan sisällä.

Polemonin teos jakautuu kahteen kirjaan, joista ensimmäinen käsittelee silmiä ja toinen muita ruumiinosia. Teos muodostuu pääosin niukkasanaista, luettelonomaisista huomioista ulkoisten merkkien ja luonteenpiirteiden yhteydestä. Toisaalta kirjoittaja täsmentää, että kokonaisarvion on aina perustuttava eri piirteiden tuottamaan yhteisvaikutelmaan ja tarkkailuhetkellä vaikuttavien olosuhteiden huomiointiin (A3). Näin fysiognominen arviointi ei koskaan voi olla täysin mekaanista. Polemonin teos ei sisällä varsinaisia argumentteja

fysiognomian puolesta mutta tarjoaa silti lukijalle joi-takin yleisiä, traditioon nojaavia tulkintasääntöjä. Yksi on tulkittavan etninen tausta. Kansakunnilla on omat luonteenomaisuutensa, mutta toisaalta etniset tunnusmerkit on erotettava tulkittavan yksilöllisistä ulkoisista piirteistä, jotta tulkinta olisi luotettava (A2). Pohjoisessa asuvat kansat ovat vaaleaihoisia ja -silmäisiä, suorahiuk-sisia, rehevävartaloisia ja luonteeltaan tyhmänpuoleisia mutta kuumaverisiä ja rohkeita, kun taas eteläiset kansat ovat väreiltään tummia, kiharahiuk-sisia ja sirorakenteisia, mutta luonteeltaan pelkureita, nopeaälyisiä, kieroja ja valehtelemaan taipuvaisia (B31). Kreikkalaisten ulkonäkö edustaa harmonista keskiväliä ja saa Adamantioksen ver-siossa kaunopuheisen kuvauksen:

”Ne henkilöt, joissa kreikkalainen ja joonialainen rotu on säilynyt puhtaana, ovat reilunkokoisia miehiä, melko leveitä, suoraryhtisiä, kiinteitä, melko valkoihoisia, vaaleita, heidän lihansa koostumus on kohtuullinen ja kiinteä, heillä on suorat sääret, hyvämuotoiset raajat, keskikokoinen pyöreä pää, vahva kaula, melko vaaleat, pehmeähköt ja loivasti kihartuvat hiukset, neliskulmaiset kasvot, ohuet huulet, suora nenä sekä kosteat, tummansiniset ja kiivaat silmät, joissa on paljon valoa. Kreikkalaisten silmät ovat nimittäin kaikkien kansojen joukosta parhaat.” (B32)

Kuvaus tuo mieleen ”lahjakkaan” (*eufyēs*) miehen tyyppitelyn teoksen loppupuolella (B46). Polemon harmittelee kansojen uudempina aikoina tapahtunutta sekoittumista, mikä paitsi vaikeuttaa fysiognomisten tulkintojen tekemistä on myös ajanut ”puhtaat” kreikkalaiset ahtaalle omilla maillaan (B31; Leiden B32)²⁵.

Toinen yleinen peukalosääntö on erottelu maskuliinisten ja feminiinisten piirteiden välillä. Myös Polemon yhdistää miehisyyteen lähinnä positiivisia piirteitä kuten jalous, oikeudenmukaisuus, rehellisyys ja kunnianhimo, kun taas naisille tyypillisiä ominaisuuksia ovat nautinnonhalu, hillittömyys, salakavaluus ja petturuus (A4, B2). Kolmas lähtökohta liittyy ikään: vanhuuteen ja siten myös ennenaikaisesti vanhentuneeseen ulkonäköön yhdistyy pahantuulusuus, epäluuloisuus ja pihyys, nuoruuteen ja nuorekkuuteen taas leikkisyys ja luottavaisuus²⁶. Neljäs yleinen lähtökohta on, totta kai, vertailu eläinkuntaan (A4). Eläimiä voidaan tyyppitellä myös sukupuolittain: maskuliinisilla eläimillä (kuten leijona tai python) on miehekäs luonto, feminiinisillä eläimillä (kuten leopardi tai kyykäärme) taas naisellinen luonto (B2).

Polemonin teoksen ensimmäinen kirja on omistettu kokonaisuudessaan silmille. Silmät, joita Polemon luonnehtii ”sielun paljastaviksi porteiksi” (A4), ovat fysiognomisen tulkinnan lähtökohta. Muita merkkejä tulkitaan vasta suhteessa niihin (B1). Teos kuvailee häkellyttävän määrän erilaisia silmiä eroteltuna koon, muodon, värin, kosteuden, liikkeen, iiriksissä näkyvien täplien ja renkaiden sekä muiden sellaisten seikkojen perusteella. Parhaina Polemon pitää sopusuhtaisia, iloisia, katseessaan vakaita ja kirkkaita silmiä. Myös tuimempi katse sallitaan

mietiskeleville ja taiteita harjoittaville tyypeille (A18). Jokseenkin kaikki poikkeamat tästä ideaalista kertovat huonoista ominaisuuksista, joiden skaala etenee lievästä typerydestä aina äidinmurhaajan ja myrkyttäjän taipumuksiin. Muita ruumiinosia Polemon käsittelee kursorisemmin. Hyvä merkki ovat tasapainoiset, sopusuhtaiset, jäntevät ja miehekkäät jäsenet ja eleet, kun taas poikkeamat tästä ilmaisevat luonteenheikkouksia, naismaisuutta, typeryyttä, paheellisuutta tai suorastaan eläimellistä julmuutta.

Vertailut eläinkuntaan ja erottelut maskuliinisten ja feminiinisten piirteiden välillä hallitsevat Polemonin teosta, ja yhtymäkohdat aristoteeliseen *Fysiognomiaan* ovat runsaita. Arabiankielisessä versiossa korostuu Polemonin oma käytännön kokemus. Esimerkiksi käsitys ”luontaisten eunukkien” (tarkoitettaneen synnynnäistä kivesten puuttumista tai piilokiveksisyyttä) pahuudesta näyttäisi yhdistyvän suoraan Favorinuksen tapaukseen²⁷. Eräät tulkinnat ovat absurdin oloisia: kiero nenä kertoo, että myös henkilön ajatukset ovat kieroja (B25). Sellaiset tulkinnat, jotka perustuvat ilmeiden, eleiden ja selkeään syyhyn yhdistyvien merkkin havainnointiin, vaikuttavat puolestaan varsin järkeenkäyville. Esimerkiksi juoppo on tunnustettavissa silmäpusseista (A22), punakoista postista (B35) sekä kosteista ja verestävistä silmistä (B36). Pehmeät ja hienot kädet kertovat lahjakkuudesta, suuret ja kovat miehekkyydestä sekä oppimisvaikeuksista (B20). Rypyyinen otsa paljastaa, että henkilö on mieteliästä tai huolehtivaa tyyppiä, rypytön otsa kertoo suruttomasta luonteesta (B26). Kekkapää on ylvästelijä, kumarassa kulkeva taas typerys, mieteliäs tai saita (B21). Köyryhartainen mies on pahantahtoinen, koko vartaloltaan köyry on säästäväinen ja rahanahne (B16). Tulkinna taustalla on kaiketikin ajatus, että säästäväinen henkilö on olemukseltaan sisäänpäinkääntynyt ja ikään kuin itseään sekä omaisuuttaan suojeleva. Myös kävelytyyliä analyysi sisältää nykylukijalle avautuvaa ainesta:

”Suurin askelein kävelevät ovat kaikessa aikaansaavia ja suurimielisiä. Pienen askelein kävelevät ovat saamattomia, katkeria, jotkut myös luonteeltaan säästäväisiä, varastelevia ja salahankkeita hautovia. Nopea liike, johon liittyy suora ryhti ja säteilevä olemus, kertoo henkilön olevan kuuma-luontoinen ja yritteliäs mutta ei suorittaja. Jos henkilö kävelee ripeästi, pälyilee epäluuloisesti, kyrristelee, laahaa koko olemustaan ja painautuu kokoon, hänessä näkyvät säästäväisyyden, pelkuruuden, pahojen aikeiden ja alhaisuuden selkeät merkit. Jos nopeaan liikkeeseen liittyy levottomat silmät, kääntyilevä pää ja huohotus, tämä on merkki miehestä, jolla on suurisuuntaisia pahoja aikeita ja jota tulee karttaa. Jos askelet ovat nopeita mutta pieniä, henkilö on ahne, roisto ja äärimmäinen pelkuri. Kun verkkainen käynti tulee luonnostaan, se kertoo toisaalta velttoudesta ja toisaalta syvämietteisyydestä ja lempeydestä, elleivät tärkeämmät merkit ole ristiriidassa tämän kanssa. Jos henkilö hidastelee tahallaan, seisoo kadulla ja katselee ympärilleen kaula pitkinä, tiedä hänen olevan röyhkeä, ylimielinen ja taipuvainen aviorikokseen.” (B39)

Erityisen hitaasti liikkuvat silmät kertovat henkisestä hitaudesta (A7). Toisaalta Polemon näyttää nojaavan aristoteeliseen kuuma–kylmä-paradigmaan esittäessään, että sopivan punakka väri kertoo henkisestä liikkuvuudesta, oppimiskyvystä ja lahjakkuudesta, kun taas heilakka punainen on merkki suoranaisestä hulluudesta (B33)²⁸. Kalpeus on ongelmallinen merkki, koska se yhdistyy toisaalta hurjaluontoiisiin barbaareihin ja toisaalta naiseuteen, pelkuruuteen sekä itseluottamusta ja toiveikkuutta antavan lämmön puuttumiseen. Polemon päätyy esittämään, että valkea väri on merkki rohkeudesta, mutta ”hyvin valkea” taas miehekkyyden puutteesta (B33). Polemon kiinnittää runsaasti huomiota myös ”androgynyneihin” (*androgynoi*), siis naismaisiin miehiin, joita hän pitää epäilyttävänä ja kartettavana ihmistyyppinä. Aristoteelisessa *Fysiognomiassa* näistä henkilöistä käytetään sanaa *kinaidos*, ja heidän kuvaillaan kävelevän lanteitaan ketkuttaen ja tekevän velttoja sekä ilmavia liikkeitä käsillään²⁹. Polemon lisää tyyppillisiin ominaisuuksiin teennäisen ilmehdinnän sekä hennon, kimeän ja raukean äänen (B52). Hänen mukaansa tällaiset henkilöt pyrkivät salaamaan todellisen luontonsa ja yrittävät esiintyä miehekkäinä mutta paljastavat itsensä tahattomasti sortumalla näihin luontaisiin manereihinsa³⁰.

Anonymus Latinus

Kolmas merkittävä antiikinaikainen fysiognominen teksti on tuntemattoman kirjoittajan laajahko latinankielinen teos, jota toisinaan on pidetty *Kultainen aasi*-romaanistaan tutun filosofi Apuleiuksen (n. 123–180) laatimana. Todennäköisesti kirjoitus on kuitenkin Apuleiusta myöhäisempi ja ajoittuu 200- tai 300-luvulle jKr. Teos perustuu kirjoittajan omien sanojen mukaan ”lääkäri Loksoksen, filosofi Aristoteleen ja puhuja Polemonin” kirjoituksiin fysiognomiasta (1). Polemonilta lainatun materiaalin rooli on hallitseva, mikä kuvastaa hänen asemaansa myöhemmän antiikin fysiognomisena auktoriteettina. Polemonin auktoriteetti ulottui myös keskiajan islamilaiseen maailmaan.

Polemonin teoksen tavoin latinankielinen fysiognomia etenee ruumiinosittain. Tuttu elementti on myös luettelo ihmistyypeistä ulkoisine tunnusmerkkeineen (90–115). Omaperäisempi ratkaisu sen sijaan on päättää teos luetteloon eri eläimistä, niiden luonteenpiirteistä sekä merkeistä, jotka liittävät ihmiset näihin eläimiin (118–131). Useimmat luonnehdinnoista ovat varsin ennalta arvattavia. Aasi on tyhmä, kilpikonna hidas, riikinkukko turhamainen. Yllätyksiäkin löytyy. Pöllö ei esimerkiksi ole viisas ja mietiskelevä eläin vaan kevytmielinen tyhjänpuhija:

”Pöllö, joka on kreikaksi *glauks*, on puhelias, veltto ja epävakaa eläin, joka ei koskaan viivy samassa paikassa, on siinä määrin tunteeton, ettei itse kasvata poikasiaan (sillä uros kasvattaa ne), parittelee poikastensa kanssa, asuu eri paikoissa, oleskelee paljaiden seinien keskellä, niin laiska se on.

”Fysiognomia näyttääkin olleen läpikotaisin miehinen tiedonala ja taito, joka antoi miehille mahdollisuuden tulkita ja ennustaa toisten miesten käyttäytymistä.”

Nainen, joka on tämän eläimen kaltainen, on seuraavanlainen: koukkunenä, leveät posket, suuret ja pyöreät silmät, vahvat hartiat, leveä ja paksu selkä. Tällainen nainen ei ole uskollinen lapsilleen eikä aviomiehelleen, hän ei tunne säästäväisyyttä, on käsistään saamaton, käyntelee alinomaa kielteään.” (129)

Neljstätoista kirjoittajan kuvailemasta eläimestä kaksi vertautuu naiseen: pöllömäisen naisen ohella myös kilpikonaa muistuttava nainen on luonteeltaan laiska ja saamaton. Tarkoituksena on kenties varoittaa lukijaa ottamasta vaimokseen tällaista naista, sillä arvioinnin keskiössä ovat naisen kyvyt taloudenpitäjänä. Puhuja Nikostratos, hieman Polemonia nuorempi kirjoittaja, antaa kuitenkin ymmärtää, etteivät kreikkalaiset ymmärtäneet fysiognomian arvoa vaimoa valitessaan. Intian viisaat miehet sen sijaan tiesivät, että vaimon valinnassa oli tärkeää pitää silmällä morsiamen kasvojen ”kirkkautta ja puhtautta” sekä sointuvaa ääntä, sillä kasvonpiirteet ja puheääni paljastavat armotta sielun hyvät ja huonot ominaisuudet. Samaa käytäntöä Nikostratos suosittelee myös maanmiehillään.³¹ Suorat viittaukset naisiin ovat antiikin fysiognomisissa teksteissä äärimmäisen harvassa. Fysiognomia näyttääkin olleen läpikotaisin miehinen tiedonala ja taito, joka antoi miehille mahdollisuuden tulkita ja ennustaa toisten miesten käyttäytymistä. Tulkintamallien soveltuvuutta naisiin ei suoraan kielletä, mutta useimmat kuvaillut ihmistyyppit ovat yksiselitteisesti miehiä (”katkera mies”, ”häpeämätön mies”), ja tulkinnan tavoitteena näyttää usein olleen arvio henkilön luotettavuudesta ja kyvykkyydestä politiikan sekä liike-

elämän saralla, siis alueilla, jotka antiikin maailmassa olivat tiukasti miesten käsissä.

Teoreettisia perusteita

Antiikin fysiognomisen kirjallisuuden ominaispiirteitä ovat toisaalta käytännönläheisyys ja toisaalta pitäytyminen perinteessä. Teoreettinen aines on lähinnä käytäntöön orientoivaa, ja varsinainen kysymys fysiognomian perusteista ja oikeutuksesta jää vähälle tarkastelulle. Yllä esitellyistä teoksista aristoteelinen *Fysiognomia* on teoriapitoisin, mutta myös sen argumentit tiedonalan puolesta ovat jossain määrin haparoivia. Muissa aristoteelisen korpuksen kirjoituksissa esiintyvät huomiot fysiologisten prosessien sekä ruumiin osien ja nesteiden lämpötilan vaikutuksista sielullisiin ominaisuuksiin ovat täsmällisemmin muotoiltuja, mutta niitä ei yhdistetä varsinaiseen fysiognomiaan, vaikka ilmiöillä onkin ulkoiset tunnusmerkkinsä. Edellä mainittu ”lääkäri” Loksos, jonka teos on kadonnut, näyttää sen sijaan perustaneen fysiognomisen oppinsa nimenomaisesti käsitykseen veren kvaliteeteista sekä sielun että ruumiin ensisijaisena muovaajana³². Loksoksen elinajasta ei ole varmaa tietoa, mutta hänet on yhdistetty varhaiseen peripateettiseen kouluun, sillä myös Aristoteles puhuu veren lämpötilan ja paksuuden vaikutuksesta eri eläinten älykkyyteen³³.

Huomioita ja kokonaisia teorioita, jotka sopisivat fysiognomian perusteiksi, vaikka niitä ei sellaisina esitetä tai käytetä, löytyy myös antiikin lääketieteellisestä kirjallisuudesta. Hippokraattisissa teksteissä ruumiin ja sielun vuorovaikutus oletetaan mutkattomaksi. Sana ”sielu”

(*psykhē*) esiintyy korpuksessa harvakseltaan, ja ajattelua, havaintoa sekä tunne-elämää tarkastellaan pikemminkin ruumiin tai ihmisyksilön kykyinä kuin erityisinä sielun-kykyinä. Koska henkiset häiriöt ovat pohjimmiltaan ruumiillisia häiriöitä, ne kertovat lääkärille ruumiin tilasta, ja ruumiin ominaisuuksista voidaan tehdä päätelmiä potilaan henkisistä ominaisuuksista.³⁴ Lääkäriin toimenkuvaan ei kuitenkaan kuulu potilaan fysiognominen arvioiminen vaan sairauksien parantaminen. Fysiognomisilta vaikuttavat havainnot palvelevatkin ensisijaisesti diagnostisia ja terapeuttisia tarkoituksia: ulkonäkö ja luonne ovat osa potilaan yksilöllistä, fysiologisiin tekijöihin palautuvaa ominaislaatua, joka määrittää, millaisia sairauksia hän on taipuvainen potemaan, miten sairaudet hänessä kehittyvät ja millaisesta hoidosta hän hyötyy. Tämä yhteys näkyy erityisen kirkkaana teoksessa *Ympäristötekijöistä* (n. 420 eKr.), jossa kuvaillaan elinympäristön ja elämäntapojen vaikutuksia ruumiillisiin ja henkisiin ominaisuuksiin sekä sairastavuuteen³⁵. Nämä ominaisuudet ovat hankittuja ja muuttuvat asuinpaikan muuttuessa, mutta kansoilla, jotka asuvat pitkään samoissa olosuhteissa, ne muuttuvat perinnöllisiksi ja pysyviksi³⁶. Esimerkiksi aasiaalaisten velton ja heikon luonteen syynä ovat heidän asuinseutujensa liian miellyttävät olosuhteet, jotka eivät pidä yllä taistelutahtoa.

Hippokraattiset teoriat eivät suinkaan vakuuttaneet kaikkia antiikin riitaisiin koulukuntiin jakautuneita lääkäreitä. Lääkäri-filosofi Galenoksen (n. 129–216) arvovallalla onkin ollut tärkeä rooli siinä, että jälkimaailma yhä muistaa Hippokrateen antiikin lääketieteilijöistä suurimpana. Hippokraattisen lääketieteen ohella Galenos kannatti platonistista filosofiaa. Platonin mallia seuraten hän jakaa sielun kolmeen osaan: nautintoa tavoittelevaan himoon (*epithymia*), voittoa ja kunniaa tavoittelevaan kiivauteen (*thymos*) sekä hyvettä tavoittelevaan järkeen (*logos*).³⁷ Kaikki osat ovat kiinnittyneet tiiviisti ruumiiseen: himo maksaan, kiivaus sydämeen ja järki aivoihin. Itse asiassa sielu on yksinomaan heijastumaa ruumiin ja sen elinten ”sekoitusten” (*krasis*, lat. *tempe-*

ramentum) kvaliteeteista.³⁸ Elinten koostumusta säätelevät nesteet (veri, lima, keltainen sappi, musta sappi) ja niiden kvaliteetit (kylmä, kuuma, kostea, kuiva) määrittävät sekä ruumiin että sielun ominaisuuksia, häiriötiloja ja sairauksia. Nesteitä manipuloivilla lääketieteellisiä toimenpiteillä (lääkitys, ruokavalio, elintavat) voidaan paitsi parantaa lääketieteellisiä sairauksia myös säädellä tunne-elämää ja kehittää älyllisiä kykyjä. Galenos ei kehitä varsinaista fysiognomista teoriaa, mutta hän pitää oppia perusteltuna, koska ruumiin kvaliteetit näkyvät ulospäin ja monet ulkoiset piirteet kertovat samoista ”sekoituksista”, jotka määrittävät sielullisia ominaisuuksia.³⁹ Esimerkiksi lämpö sydämen alueella aiheuttaa sekä runsasta karvankasvua että taipumusta kiivauteen – runsaista rintakarvoista voi siis päätellä, että henkilö on taipuvainen aggressioon, kun taas kylmyyden merkit (karvaton rinta ja heikko pulssi) kertovat pelokkuudesta⁴⁰. Kvaliteettien keskiväli edustaa ruumiin kauneutta ja terveyttä sekä emotionaalista tasapainoa ja viisautta⁴¹. Toisin kuin populaareissa lähteissä toisinaan näkee esitettävän, Galenoksella ei ole kaavamaisista temperamenttioppia, joka luokittelisi ihmiset ”sangviinikkoihin”, ”flegmaattikkoihin” ja niin edelleen⁴². Ruumiin eri osissa ja elimissä voi olla useampia eri ”sekoituksia”, jotka vaihtelevat ajallisesti ympäristötekijöiden, elintapojen ja esimerkiksi henkilön iän muuttuessa.

Platonin sieluoppi, joka *Timaioksessa* saa lääketieteellisen ulottuvuuden⁴³, näyttää olleen myös platonismiin kallistuneen stoalaisen Poseidonioksen (n. 135–51 eKr.) fysiognomisten ajatusten taustalla: Poseidonios uskoi, että ruumiin ulospäinkin näkyvät kvaliteetit determinoivat vähintään tunnereaktioita ja tiettyjä luonteenpiirteitä⁴⁵. Toisaalta myös muiden stoalaisten tiedetään harjoittaneen fysiognomiaa ainakin käytännön tasolla⁴⁶. Kuriositeettina antiikin fysiognomiaa tukeneiden ajatusten joukossa voidaan mainita vielä astrologiset teoriat, jotka katsoivat tähtimerkkien määräävän sekä fyysisiä että henkisiä ominaisuuksia.

Viitteet

- 1 Tarinan eri versioista ks. Foerster 1893, vol. I, viii–xiii. Ks. myös Boys-Stones 2007, 22–33.
- 2 Faidon Elisläinen esiintyy kertojana Platonin *Faidonissa*. Diogenes Laertios mainitsee kaksi hänen kirjoittamaansa dialogia, joista toinen oli nimeltään *Zopyros* (*Merkittävien filosofien elämät ja opit* 2, 105).
- 3 Platon, *Pidot* 215a–216e. Sokrateen rumuutta tuo esiin myös Ksenofon, *Pidot* 5.
- 4 *Ilias* 2, 211–219. Vrt. kuitenkin *Odyssia* 8, 166–177. Foerster (1893) kokoaa tekstilaitoksensa toisessa osassa yhteen useita fysiognomiasta kiinnostusta osoit-

- 5 tavia katkelmia sekä antiikin tieteellisistä että kaunokirjallisista lähteistä. Ks. myös Evans 1969, joka käsittelee laajasti kaunokirjallisuutta ja etenkin runoutta.
- 6 Näiden kolmen tekstin lisäksi voidaan vielä mainita anonyymi bysantilainen fysiognomia, joka myöhäisyytensä vuoksi jää artikkelin ulkopuolelle; alkuteksti teoksessa Foerster 1893.
- 7 Teoksesta on olemassa useita käännöksiä moderneille kielille. Alkuteksti ja englanninkielinen käännös löytyvät mm. teoksesta Swain 2007a.
- 8 Kohdassa puhutaan *manian* (hulluuden) parantamisesta ruumiillisin keinoin: ruumiin tervehtyessä myös sielu tervehtyy. Antiikissa mielisairaudet ymmärrettiin ruumiillisiksi sairauksiksi, jotka häi-

- 9 ritsevät sielun toimintaa heikentämällä sen toimintaedellytyksiä ruumiissa. Ks. esim. Ahonen 2008.
- 10 Vrt. Aristoteles, *Politiikka* 7, 7, 1327b20–38.
- 11 *Ensimmäinen analytiikka* 2, 27, 70b7–32.
- 12 *Historia animalium* (ei suom.) 1, 8, 491b9–10, 492a12. Vrt. myös 15, 493b32–494a1 ja 494a16–18.
- 13 *Politiikka* 1, 5, 1254b27–34. Ks. myös Brunt 1993.
- 14 *Sielusta* 2, 9, 421a23.
- 15 *De generatione animalium* (ei suom.) 4, 5, 774a36–b2.
- 16 *Muistista ja mieleen palauttamisesta* 2, 453a31–b4. Vrt. myös *De partibus animalium* (ei suom.) 4, 10, 686b21–27.

- 15 *Nukkumisesta ja valveillaolosta* 3, 457a21–25.
- 16 Teosta ei ole suomennettu. Epäperäisyydestään huolimatta laaja teos lienee syntynyt Aristoteleen koulun piirissä, ja siinä esitetyt teoriat kehittäivät usein Aristoteleen teoksissa lyhyesti esiin nousvia ajatuksia.
- 17 *Problemata* 14. 15, 910a26–33.
- 18 *Problemata* 14. 1, 909a13–17.
- 19 *Problemata* 30. 1, 953a10–955a40.
- 20 Adamantioksen teksti ja Leidenin arabiankielinen versio englanninnoksineen löytyvät teoksesta Swain 2007a. Viittaa Polemonin teokseen tämän laitoksen numerointijärjestelmän mukaisesti: pelkkä kappalenumero viittaa Adamantiokseen, Leiden+numero arabiankieliseen versioon.
- 21 Skeptikkofilosofi ja puhuja Favorinus (n. 80–160) oli kotoisin Gallian Arlesista (lat. Arelate). Hänen laajasta tuotannostaan on säilynyt vain fragmentteja.
- 22 Polemonin elämäkerta sisältyy Filostratoksen kokoelmaan *Vitae sophistarum*. Ajallisesti ja kulttuurisesti Polemon kuuluu niin sanotun toisen sofistikan piiriin; tämä elitistinen liike arvosti puhetaitoa, sanataidetta, oppineisuutta ja sosiaalisia verkostoja. Toisesta sofistikaasta ks. esim. Anderson 1993 ja Whitmarsh 2005. Kotikaupunkinaan Polemon piti Smyrnaa (nyk. zmir), jonka etujen puolustajana hän esiintyi, vaikka ei ollut sieltä syntynyt.
- 23 Polemon tarkoittaneet tunkeilijoilla roomalaisia. Roomalaiset lainasivat kreikkalaisen rotuopin ja katsoivat puolestaan oman ydinalueensa Italiassa edustavan ideaalista keskiväliä ruumiin ja sielun muovaajana; vrt. Vitruvius, *De architectura* 6, 1, 11.
- 24 Vrt. Aristoteles, *Retoriikka* 2. 12, 1389a3–13, 1390a27.
- 25 Leiden B3 ja Anonymus Latinus 40. Myös Filostratos kertoo Favorinuksen olleen intersukupuolinen.
- 26 Vrt. *Ongelmien* melankoliatraktaatti (viite 19 yllä): sopiva määrä lämpöä tuottaa lahjakkuutta, liika lämpö hulla.
- 27 A 808a2–16.
- 28 Vrt. Swain 2007b, 187–190. Sekä *kinaidos* että *androgynos* tarkoittavat usein passiivista homoseksuaalia tai poikaprostiituitua, ja tämä lienee sanojen konnotaationa myös fysiognomisissa teksteissä. Antiikissa ”aktiivista” seksuaalista roolia pidettiin miehelle luonnollisena, ”passiivista” taas luonnottomana ja häpeällisenä. Roolitus kattoi sekä itse seksuaaliaktin (penetraation subjekti vs. objekti) että eroottisten suhteiden emotionaalisen puolen. Passiivisiin miehiin kohdistettiin inhoa, halveksuntaa ja moraalista kritiikkiä, mutta ilmiölle etsittiin myös tieteellisiä selityksiä. Ks. esim. aristoteelinen *Problemata* 4, 26 ja lääketieteilijä Caelius Aurelianus, *Tardae passionis* 4, 131–137. Antiikin homoseksuaalisuudesta yleensä ks. esim. Dover 1978, Williams 1999 ja Halperin 1990.
- 29 Teksti on editoitu ja käännetty englanniksi teoksessa Swain 2007a; käytän tämän edition kappalenumerointia. Ajoituksesta ks. Ian Repathin johdanto, 549–554; André 1981, 31–39.
- 30 Ks. Gheretti 2007.
- 31 Katkelma Nikostratoksen avioliittoa käsittelevästä teoksesta on säilynyt Stobaioksen antologiassa, 4, 22d, 102 (toim. Hense & Wachsmuth).
- 32 Anonymus Latinus 12. Ks. myös Boys-Stones 2007, 58–64.
- 33 Vrt. Aristoteles, *De partibus animalium* 2. 2, 648a2–11.
- 34 Vrt. esim. *Epidemiae* 2, 5 ja 2, 6. Sana ”fysiognomia” esiintyy näiden kappaleiden otsikoissa, mutta otsikot eivät välttämättä ole alkuperäisiä; ks. Boys-Stones 2007, 96.
- 35 Teos on ilmestynyt Heikki Solinin suomentamana. Täsmällinen käännös teoksen alkuperäiselle nimelle olisi ”Ilmoista, vesistä, paikoista”.
- 36 Vrt. luku 14, jossa kuvaillaan, miten pitkäpäisyys on erällä kansalla muuttunut hankitusta perinnölliseksi ominaisuudeksi.
- 37 Galenoksen psykologiasta ks. esim. Donini 2008.
- 38 Galenoksen sielukäsitys saa radikaaleimman muotoilunsa teoksessa *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*, jonka englanninnos löytyy valikoimasta Singer 1997.
- 39 Vrt. *De temperamentis* 1, 624. Vrt. myös *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* 4, 798–805. Viittaa Galenoksen teoksiin Kühnin edition nide- ja sivunumerolla.
- 40 *Ars medica* 1, 332.
- 41 *De temperamentis* 1, 576
- 42 Vrt. Galenoksen nimissä kulkeva *De humoribus* 19, 492 (Kühn); teksti on epäperäinen.
- 43 Vrt. etenkin dialogin loppupuolen kuvaus sielun sairauksista, 86e–87a. Ks. myös 24c: Ateenan ilmasto on paras paikka järjen kehittymiselle; sekä *Lait* 747d–e.
- 44 Poseidonios, fr. 169, 85–96 (toim. Edelstein & Kidd).
- 45 Vrt. Diogenes Laertios, *Merkittävien filosofien elämät ja opit* 7, 173. Stoaalaiset uskoivat hyveellisten taipumusten näkyvän ulkomuodosta; vrt. Clemens Aleksandrialainen, *Paedagogus* 3, 11, 74. Jo Pythagoraan väitetään arvioineen oppilaitaan fysiognomisesti, mutta tiedot tästä käytännöstä ovat myöhäisiä; Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1, 9.
- 46 Antiikin astrologiasta ks. esim. Barton 1994. Astrologian filosofisesta kritiikistä ks. esim. Sekstos Empeirikos, *Adversus mathematicos* 5. Sekstos huomauttaa muun muassa, että jos neitsyen merkissä syntyneet ovat vaaleita, kukaan Afrikassa ei voi syntyä tämän merkin alla (5, 102).
- Anderson, Graham, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*. Routledge, London 1993.
- Anonyme latin: Traité de physiognomonie*. Toim. Jacques André. Les Belles Lettres, Paris 1981.
- Barton, Tamsyn, *Ancient Astrology*. Routledge, London 1994.
- Boys-Stones, George, *Physiognomy and Ancient Psychological Theory*. Teoksessa *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from classical Antiquity to Medieval Islam*. Toim. Simon Swain. Oxford University Press, Oxford 2007, 19–124.
- Brunt, P. A., *Aristotle and Slavery*. Teoksessa P.A. Brunt, *Studies in Greek History and Thought*. Clarendon Press, Oxford 1993, 343–388.
- Claudii Galeni opera omnia*. Toim. Karl Gottlob Kühn. Klobloch, Leipzig 1821–1833.
- Donini, Pierluigi, *Psychology*. Teoksessa *The Cambridge Companion to Galen*. Toim. R.J. Hankinson. Cambridge University Press, Cambridge 2008, 184–209.
- Dover, Kenneth James, *Greek Homosexuality*. Vintage Books, New York 1978.
- Evans, Elizabeth C., *Physiognomics in the Ancient World*. *Transactions of the American Philosophical Society*. Vol. 59, No. 5, 1969.
- Foerster, Richard, *Scriptores physiognomici Graeci et Latini* I ja II. Teubner, Leipzig 1893.
- Galen: Selected Works*. Käänt. P.N. Singer. Oxford University Press, Oxford 1997.
- Gheretti, Antonella, *Polemon's Physiognomy in the Arabic Tradition*. Teoksessa *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from classical Antiquity to Medieval Islam*. Toim. Simon Swain. Oxford University Press, Oxford 2007, 309–325.
- Halperin, David M., *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*. Routledge, London 1990.
- Hippokraattinen teos *Ympäristötekijöistä*. Suom. Heikki Solin. *Hippokrates* 3, 1986, 15–43.
- Ioannis Stobaei anthologium*. Toim. Otto Hense & Kurt Wachsmuth. Weidmann, Berlin 1884–1912.
- Posidonius: I. The Fragments*. Toim. L. Edelstein & I.G. Kidd. Cambridge University Press, Cambridge 1972.
- Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from classical Antiquity to Medieval Islam*. Toim. Simon Swain. Oxford University Press, Oxford 2007a.
- Swain, Simon, *Polemon's Physiognomy*. Teoksessa *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from classical Antiquity to Medieval Islam*. Toim. Simon Swain. Oxford University Press, Oxford 2007b, 125–201.
- Whitmarsh, Tim, *The Second Sophistic*. Oxford University Press, Oxford 2005.
- Williams, Craig A., *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. Oxford University Press, New York 1999.

Kirjallisuus

Ahonen, Marke, *Ancient Philosophers on Mental Illness*. Painamaton väitöskirja, Helsinki 2008.